

ПОЕТИЧНА УНІВЕРСАЛІЯ КАЛИНА У ВІРШОВІЙ МОВОТВОРЧОСТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

БЕЦЕНКО

Тетяна Петрівна,

доктор філологічних наук,
професор кафедри української
мови і літератури Сумського
державного педагогічного універси-
тету ім. А. С. Макаренка

E-mail: tpb2016@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1936-6673>

Tetiana

BETSENKO,

Doctor of Philological Sciences,
Professor of the Department of
Ukrainian Language and Literature;
Sumy State Pedagogical University
named after A. S. Makarenko

E-mail: tpb2016@ukr.net

У статті запропоновано аналіз ліричного дискурсу Тараса Шевченка щодо денотативно-конотативного змісту поетичної універсалії «калина». Встановлено, що для мовостилі митця характерна концентрація понять, які апелюють до народного світобачення, національного осмислення буття.

Визначено, що поетична універсалія «калина» розгорнута як вербалізація сем 'дівчина', 'врода', 'молодість', 'коханя', 'розквіт почуттів', 'заручення', 'вірність' (відповідно до фольклорної традиції слововживання). Простежено, що в художній мові Кобзаря поетичній універсалії «калина» поряд з денотативно-конотативними відтінками позитивного змісту притаманні конотації негативного плану, що взаємопереплітаються із семами 'смерть', 'сум', 'пам'ять'. У мовосвіті митця окреслено функціональне навантаження слова-символу «калина» із семантикою 'Україна', 'простір національного буття'. Зроблено висновок, що Тарас Шевченко узагальнив фольклорно-пісенний досвід в аспекті змістово-емоційного наповнення поетичної універсалії «калина», розширив її семантику та естетику.

Ключові слова: поетична універсалія, мовно-естетичний знак національної культури, слово-образ, поетична семантика, народнопоетичні джерела.

В українській культурі, зокрема в поетичній традиції, знак-символ **калина** є одним із найуживаніших і найулюбленіших. Його, на наш погляд, доцільно кваліфікувати як *поетичну універсалію*, тобто як канонічний у поетичному континуумі слово-образ, як усталений поетичний знак-символ із притаманною семантикою, образним змістом, естетикою, що стійко закріпленний у свідомості мовноносіїв і послідовно відображений у традиції поетичного словесно-образного вживання як *мовно-естетичний знак національної культури*.

Загальновідомо, що пошанування *калини* ґрунтується на практичному досвіді її використання в побуті – зокрема, квітів, кори, ягід – з лікувальною метою, як продукту харчування, як рослини, що очищує воду (калину садили біля колодязя), як окраси садиби. В обрядових дійствах куш *калини* в увяленні наших предків поєднує «красиве і корисне», що поцінюване людиною і знайшло увіковічення в словесно-художньому мистецтві. Тому *калина* як рослина у свідомості мовноносіїв набула символічного узагальнення і поетизації. Відомі широкому загалу українські прислів'я та приказки про *калину*, у яких засвідчений народний світогляд, народний естетичний ідеал: *Красива, мов червона калина. Любуйся калиною, коли цвіте, а дитиною, коли росте. Молода дівчина гарна, мов калина.*

Знак-символ *калина* розглядали М. Костомаров, В. Войтович, В. Жайворонок та ін. Слово-образ *калина* був предметом наукових спостережень О. Кузьменко.

Нагадаємо, *калина* – «1. Кущова рослина родини жимолосцевих, що має білі квіти й червоні гіркі ягоди. 2. Ягоди цієї рослини» (СУМ IV: 76).

У художній літературі, народній творчості поетизується вся рослина. Естетизація слова-образу *калина* сягає народнопоетичної творчості. У піснях поетичної символізації зазначають усі частини цієї рослини: квіти, ягоди, гілочки, весь куш. Ще М. Костомаров відзначав, що *калина* – дерево, вищою мірою опоетизоване в українців: «у піснях *калина* зустрічається доволі часто і є символом краси, дівочтва і любові» [Костомаров: 73].

В українській народнопісенній творчості поетична універсалія **калина** символізує дівочу вроду, молодість, красу; *цвіт калини ламати* – шукати судженого:

*Цвіт-калину ламала,
Ламала, ламала,
Комарики-дзюбрики, ламала.*

*Ламала, ламала,
Комарики-дзюбрики, ламала.*

Калина в лісі. Дівчина, що ходила, ламала калину, в'язала її в пучечки, кидала на доріжку і моргала хлопцям – такий розвиток сюжетної лінії пісні. За В. Жайворонком, «*ходити по калину* – шукати милого, судженого» [Жайворонок 2006: 269-271], «*калинові пучечки* – символ кохання взагалі; рослина (зокрема її ламання, а також цвіт) символізує також кохання взагалі» [Там само].

Цвіт калини ламати і чекати судженого – основа сюжету народної пісні «По садочку я ходила, цвіт калини ламала...», де калина – символічне кодування «дівочої чистоти й краси; вічної любові, кохання, вірності», «заручення». «*Ламати калину* – означало виходити заміж, любити» [Коцур, Потапенко, Куйбіда 2015: 327]; однак «*рубання (ламання) калини* означає також заручини чи одруження без згоди дівчини» [Жайворонок 2006: 269-271]. У пісні, крім того, – це ще й прагнення зберегти вірність: навіть під вінцем з нелюбом дівчина ламала калину, тобто намагалася бути вірною коханому: «*Під вінцем вона стояла, цвіт калини ламала...*». Адже калина в народній творчості символізувала саме «вірне, довічне кохання» [Коцур, Потапенко, Куйбіда 2015: 327]. Період цвітіння калини стереотипований в поетичній сполуці *цвіт калини* – час кохання для дівчат; віщує шлюб; символ незайманості [Войтович 2002: 433]. Пор. це за таким уривком:

*Коло млина калина,
Коло млина, лелю-полелю,
Калина.
Там дівчина ходила,
Там дівчина, лелю-полелю,
Ходила.*

Цвіт калини ламала... (2)
Та в пучечки в'язала... (2)
Та й складала на візок... (2)
Та й повезла на торжок... (2)
Та й продала за шажок... (2)
Та й купила голубця... (2)
Та й привезла додому... (2)
Та й пустила додолу... (2)
Я ж думала – голубець... (2)
А то Йванко-молодець... (2)

У літературній творчості продовжив традицію естетизації поетичної універсалії *калина* Тарас Шевченко. Він, як відомо, значно поглибив, по-своєму трансформував естетичне сприйняття численних фольклорних образів-символів, зокрема таких, як *явір, тополя, барвінок, гай, степ, долина, луг, садок, зоря, ворон, соловей...*

У Шевченковій мовотворчості *калина* – невід’ємний атрибут українського пейзажу (разом з номенами *долина, гай*); як і в народних піснях, *калина* пов’язується з дівчиною, молодістю, коханням: *Зацвіла в долині / червона калина, / Наче засміялась / дівчина-дитина. / Любо, любо стало, / Пташечка зраділа / І защебетала. / Почула дівчина / І в білій свитині / З біленької хати / Вийшла погуляти / У гай на долину. / І вийшов до неї / З зеленого гаю / Козак молоденький; / Цілує, вітає, / І йдуть по долині, / І йдучи співають. / Як діточок двоє, / Під тую калину / Прийшли, посідали / І поцілувались. / Якого ж ми раю / У Бога благаєм?* Очевидно, що рідний український пейзаж осмислюється як рай (з калиною у долині, із щебетом пташки, із зеленим гаєм, біленькою хатиною, із співом козака...). У поезії Шевченка фіксуємо формулу не «цвіт калини» – як у народній творчості, а **зацвіла червона калина**. *Калина* порівнюється із *дівчиною-дитиною*. Митець поєднує традиційні уявлення про красу калини і красу дівчини та молодість, проте значно максималізує і поглиблює таке бачення, закорінене в народному світогляді. *Калина* символізує українську дійсність, є атрибутом національної буттєвості і водночас інтегрує уявлення про національну особистість, з якою зіставляється *калина* в цвітінні.

Саме завдяки Шевченкові в поетичному континуумі виформувалося уявлення про *калину* як символ України, що підтверджено в подальшому в поезії Івана Франка «Червона калино, чого в лузі гнешся».

Поетична універсалія *калина* в ліричній інтерпретації Т. Шевченка актуалізує семи двох планів: позитивного емоційного змісту (замилування красою дівчини, захоплення молодістю, високими, чистими, красивими почуттями, вірністю) і негативного (драматизму почуттів та переживань, спричинених смертю героя / героїні): оплакування смерті героя / героїні, сум, туга за загубленим життям. Тому *калина*, з одного боку, – це молодість, замилування вродою, кохання, окраса довілля, буяння життя, ознака національного буття, з другого – довічна розлука з коханою людиною, спричинена смертю; смерть; невимовні

душевні страждання, зумовлені смертю коханої людини; пам'ять, знак пам'яті на могилі. Ці два плани тісно взаємодіють, переплітаються. Послідовно поетична універсалія *калина* вписується в коло таких поетизмів, як *гай, долина, козак, дівчина, соловей, криниця, верба, вода, могила* та ін.

Показово, що негативні конотації, характерні для слова-образу *калина*, значно драматизують ліричну оповідь і є невіддільними компонентами семантичної структури поетичної універсалії поряд з позитивними конотативними відтінками. Конотації трагічного, драматичного почасті заступають конотації позитивного змісту, хоча більшою мірою спостережене їх поєднання. Прикладом того, як у поезії Шевченка поетична універсалія *калина* виразно репрезентує естетику трагічного, є вірш «Чого ти ходиш на могилу ...». Слово-образ *калина* засвідчений у ряду таких знакових понять, як *могила, дівчина, її милий, смерть, плакати, пташка: Не сон-трава на могилі / Вночі процвітає, / То дівчина заручена / Калину саджає, / І сльозами поливає, / І Господа просить, / Щоб послав він дощі вночі / І дрібні роси. / Щоб калина прийнялася, / Розпустила віти.*

Образ-символ *калина* доволі складно вплетений у вірш. Дівчина ходить на могилу до милого і там саджає калину (дія *саджати калину* символізує заручення). Протягом усього тексту дія розгортається навколо калини, що росте на могилі милого. Калина виступає персоніфікованим об'єктом: дівчина розмовляє з калиною як із живою істотою. Семантичний діапазон поняття *калина* об'ємний: він концентрує семи 'дівчина', 'любов', 'заручення', 'розлука', 'туга, плач за коханим', 'смерть', 'пам'ять'. У вірші зосереджена увага на діях, пов'язаних із калиною, які виконує головний персонаж – дівчина: *калину саджає, з калиною плаче, розмовляє; під калиною спала* і навіки спочила.

Поетична універсалія *калина* неодноразово засвідчена на тлі поезії у складній конструкції семантико-синтаксичного паралелізму із запереченням: ключовими вузлами є поетизми *сон-трава, могила* (світ природи) і *заручена дівчина, що калину саджає на могилі, плаче* (світ людського буття серед природи). Конститутивними постають емоції негативного трагічного плану: *сльози, ріки-сльози, сльозами поливати, плакати, могила.*

Поетична універсалія *калина* в конкретному текстовому функціонуванні оповита емоціями туги, безмірного плачу

(*ріки-сльози*) і водночас емоціями високого почуттєвого змісту – любові, вірності, пам'яті про милого (*і три літа на могилу / Дівчина ходила*). Саджання калини на могилі символізує «вірне, довічне кохання» [Коцур, Потапенко, Куйбіда 2015: 327]; є знаком пам'яті про спочилого. Калина виступає своєрідним посередником між світом живих і покійних, мінілокусом, де відбувається спілкування закоханих (у образі пташок, що щебечуть): «*Може, пташкою прилине / Милий з того світа...*».

Образ *калини* набагато об'ємніший, глибший за той, що знаходимо в народнопоетичних джерелах. Феномен Шевченка тут вбачаємо в тому, що він зміг по-авторському перетворити, змінити, ускладнити та інтегрувати всі змістові лінії народного світогляду стосовно уявлень про калину і додати своє світосприйняття. Калина в уяві Шевченка подібна до людини, зокрема – дівчини. Калина в нього виступає ще й своєрідним персонажем: дівчина говорить з калиною. Проте міфотворчий складник відсутній: калина не відповідає їй безпосередньо словами (людською мовою), а лише реагує на прохання дівчини: *І калина прийнялася, / Віти розпустила*.

Констатуємо неперевершеність Шевченкового розуміння природи і буття, органічність світовідчуття, феноменологічність відтворення світу природи і світу людських переживань у єдності, монолітності (у буденних реаліях). *Калина* у його творчій уяві – 'дівчина'; *калина на могилі* – 'пам'ять про милого'; *доглядати за калиною*, поливати її, ростили – 'зберігати пам'ять про коханого і страждати водночас'.

Отже, для Т. Шевченка-поета *калина* – жива, одухотворена реалія, атрибут щоденного буття. Образ *калини* викликає почуття замилювання і суму водночас, співпереживання за долю персонажів. Теплою і душевним болем пронизана лірична оповідь майстра слова. Інтерпретація поетичної універсали *калина*, запропонована Тарасом Шевченком, – прагнення митця показати довколишній світ у єдності людини з природою (перебування людини в просторі Всесвіту, у просторі національного буття, у просторі взаємин з природою). Тому світ природи – співучасник переживань, настроїв, намірів і дій людини.

У поезії «Ой три шляхи широкії» Тарас Шевченко також використовує фольклорний символ *калина* й усталену дію *саджання калини*; при цьому саджає калину заручена дівчина (бо, як відзначалося, *калина* постає символом шлюбу, кохання, вірності): *Три явори посадила / Сестра при долині... / А дівчина*

заручена – / Червону калину. Доля дівчини і доля калини виявляються взаємопереплетеними, взаємозумовленими: *Калина зов'яла /... А дівчину заручену / Кладуть в домовину.* Слово-образ *калина* в Шевченковому баченні, у кінцевому результаті, охоплює у своїй внутрішній формі поняття *смерть, пам'ять, плач, сум.*

Отже, семи 'кохання', 'заручення', 'молодість', 'дівчина', 'краса' формують вершину семантичної структури поетичної універсалії; їм полярні, проте взаємозумовлені семи, що доповнюють і формують цілісність образу, – 'плач', 'туга', 'смерть', 'пам'ять', 'могила'. У такий спосіб Шевченко – через поетичне слово-образ – оприявнив складність, суперечливість, незворотність буття, показав долю людини в єдності з довколишнім світом.

Саме семи 'молодість', 'кохання', 'вірність', 'пам'ять' (вічний спомин про коханого, що загинув), 'смерть' (милого і дівчини, яка його кохає) характерні для поетичної універсалії *червона калина* у вірші «Думка»: *Коли ж згинув чорнобривий – / То я погибаю. / Тоді неси мою душу / Туди, де мій милий; / Червоною калиною / Поставай на могилі. / Буде легше в чужім полі / Сироті лежати – / Буде над ним його мила квіткою стояти. / І квіткою, й калиною / цвісти над ним буду.* Калиною цвісти на могилі, – певне, означає 'зберегти кохання і вірність навечно'.

Ще в одній відомій поезії Т. Шевченка, поряд з номенами *поле, долина, верба*, характерним складником мовно-естетичного національного образу буття є *калина з соловейком*: *Сонце гріє, вітер віє / З поля на долину, / Над водою гне з вербою / Червону калину; / На калині одиноке / Гніздечко гойдає...; Засне долина. На калині / І соловейко задріма* («На вічну пам'ять Котляревському»). *Калина* тут слугує уособленням України, а *соловейко* – митця, співця українського народу, зачинателя нової української мови і літератури – Івана Котляревського.

На окрему увагу заслуговують поетичні стереотипи *як калина*. Адже це вже крок до символізації, яку виконує поетична універсалія. Калина стає метафорою краси – і духовної, і матеріальної. У словесному творі вона є частиною конкретно-чуттєвого зорового образу, який вміло вимальовує словом Шевченко – художник і поет: *Як маківка на городі, / Ганна розцвітає; / Як калина при долині / Вранці під росю, / Так і Ганнуса червоніла, / Милася сльозю* («Утоплена»). Книжно-поетичне уявлення

поєднане з народнопоетичним, адже орнаментоване іншими знаковими для українського народнопоетичного континууму одиницями (*долина, вранці, роса, роса – сльози*).

Шевченків поетичний дискурс – унікальний, безмежний у плані сприйняття, осмислення, декодування. Він знаковий у багатьох вимірах. Як бачимо, домінуючу роль у поетичному словнику Шевченка-віршотворця посідають універсальні образи-символи. Неперевершеність, феноменальність Шевченка вбачаємо в майстерному засвоєнні та поєднанні народнопоетичного досвіду з авторською інтерпретацією, трансформованим сприйняттям та переосмисленим використанням традиційних образів-символів. Кобзар творчо послуговувався фольклорними джерелами; він не копіював народнопоетичні символи, сюжети, мотиви, теми тощо, а лише брав з народної скарбниці усталені знакові одиниці і витворював на їх основі неперевершені авторські поетичні формули, поетичні моделі світу. Тому мовостиль Шевченка як основоположника української літературної мови вважають складною ієрархічною системою [Єрмоленко 2014], упорядкованою за найвищими законами словесно-художньої творчості.

Щодо концептуально-знакового наповнення слово-образу *калина* простежуємо взаємодію сем 'дівчина', 'врода', 'молодість', 'кохання', 'розквіт почуттів', 'заручення', 'вірність' (відповідно до фольклорної традиції слововживання); почасти семи 'краса', 'молодість', 'кохання', 'заручення', 'вірність' перетинаються із семами 'смерть', 'сум', 'плач', 'пам'ять'. З мовотворчістю Тараса Шевченка співвіднесене розширення змісту поетичної універсали *калина* як «Україна», «простір національного буття».

Войтович В. Українська міфологія. Київ: Либідь, 2002.

Коцур В.П., Потапенко О.І., Куйбіда В.В. Енциклопедичний словник символів культури України. Корсунь-Шевченківський, 2015.

Єрмоленко С. Мовно-естетичні знаки української культури. К., 2009.

Єрмоленко С. Філософія мови Тараса Шевченка. *Українська мова*. 2014. №2. С. 3-18.

Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. Київ: Довіра, 2006.

Костомаров М. Слов'янська міфологія. URL : litopys.org.ua > kostomar > kos

Словник української мови: в 11 томах. Київ, 1973. Т.IV.
Шевченко Т. Поезії: у двох томах. Київ: Веселка, 1988.

REFERENCES

- Voytovych, V. (2002). Ukrainian mythology. Kyiv: Lybid (in Ukr.).
- Kotsur, V.P., Potapenko, O.I., Kuybida, V.V. (2015). Encyclopedic dictionary of cultural symbols of Ukraine. Korsun-Shevchenkivskiy (in Ukr.).
- Yermolenko, S. (2009). Linguistic and aesthetic signs of Ukrainian culture. Kyiv (in Ukr.).
- Yermolenko, S. Ya. (2014). Taras Shevchenko's philosophy of language. *Ukrainian language*, 2, 3-18.
- Zhaivoronok, V. V. (2006) Signs of Ukrainian ethnoculture: Dictionary-reference. Kyiv: Dovira (in Ukr.).
- Kostomarov, M. (1973). Slavic mythology. URL: //litopys.org.ua/kostomar > kos (in Rus.).
- Dictionary of the Ukrainian language (1973). Kyiv. Volume IV. (in Ukr.).
- Shevchenko, T. (1988). Poetry: in two volumes. Kyiv: Veselka (in Ukr.).

Статтю отримано 12.09.2022

Tetiana Betsenko

THE POETIC UNIVERSALITY KALYNA IN THE POETRY OF TARAS SHEVCHENKO

The article presents an attempt to consider the lyrical discourse of Taras Shevchenko on the example of the analysis of the denotative-connotative content of the poetic universal of viburnum. It was established that the linguistic style of the artist, iconic in many dimensions, is characterized by the concentration of concepts that appeal to the national worldview, the national understanding of being. The dominant role in the poetic dictionary of the poet Shevchenko is occupied by universal images and symbols. Shevchenko's phenomenality can be seen in the masterful assimilation and combination of folk poetic experience with the author's interpretation, transformed perception and reinterpreted use of traditional images-symbols.

It was observed that Kobzar creatively used folklore sources; he did not copy folk poetic symbols, plots, motifs, themes, etc., he selected established symbolic units from the folk treasury and created on their basis unparalleled author's poetic formulas, poetic models of the world. In this regard, the linguistic style of Shevchenko, as the founder of the Ukrainian literary language, is considered a complex hierarchical system organized according to the highest laws of verbal and artistic creativity.

The analysis of Shevchenko's lyrical linguistic style makes it possible to make sure that in his perception the poetic universal of viburnum is represented with the semantics of 'girl', 'beauty', 'youth', 'love', 'engagement', 'loyalty' (according to the folklore tradition of word usage); the poetic universal of viburnum is also characterized by connotations of a negative plan, which are intertwined: to a certain extent, the seven 'beauty', 'youth', 'love', 'engagement', and 'loyalty' in the semantic structure of the poetic universal intersect and interact with the seven 'death', 'sorrow', 'crying', 'memory'; this interpretation of the word-image viburnum is clearly represented in the artist's outlook and style. Taras Shevchenko is credited with delineating the poetic universal of the viburnum with the semantics of 'Ukraine', 'the space of national existence', 'a sign of national reality'. Taras Shevchenko generalized the folklore-song experience in terms of content and emotional filling of the poetic universal of viburnum, expanded its semantics and aesthetics.

Key words: poetic language, linguistic style, poetic universality, word-image, semantics, aesthetics, folk poetry (folklore) sources.